PRZEGLĄD GEOGRAFICZNY
2015, 87, 2, s. 199-224

Poglądy antropogeograficzne i geopolityczne Friedricha Ratzla

Friedrich Ratzel's views on human geography and geopolitics

PIOTR EBERHARDT
Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55; p.ebe@twarda.pan.pl

Zarys treści. Przedstawiono dokonania wybitnego geografa niemieckiego Friedricha Ratzla. Po zarysowaniu jego drogi życiowej omówiono dorobek naukowy, który składa się z kilkudziesięciu książek oraz kilkuset artykułów. Był on twórcą nowoczesnej antropogeografii oraz geopolityki, zatem zaprezentowano osiągnięcia twórcze na polu tych dwóch dyscyplin naukowych. Działalność badawcza Ratzla nie tylko wpłynęła na rozwój geografii, lecz również odegrała istotną rolę polityczną.

Słowa kluczowe: Friedrich Ratzel, antropogeografia, geopolityka.

Droga życiowa

Wybitny geograf niemiecki, twórca geografii politycznej i geopolityki[1] Friedrich Ratzel urodził się 30 sierpnia 1844 r. w Karlsruhe[2]. Uczęszczał tam przez sześć lat do gimnazjum La Fontaine. Przed jego ukończeniem, ze względu na trudne warunki materialne rodziny, w wieku 15 lat został oddany do przyuczenia zawodu do apteki. Uzyskane umiejętności umożliwiły mu później prowadzenie apteki w Raperswil w Szwajcarii i w Mors koło Krefeld w Zagłębiu Ruhry. Były to jednak epizody nieistotne w jego życiu. W wieku 21 lat rozpoczął studia – na wydziałach przyrodniczych, głównie na kierunkach zoologicznych w uniwersytetach Karlsruhe, Jeny i Berlina. Wykazywał duże zdolności

[1] Termin „geopolityka" wprowadził do nauki szwedzki geograf Rudolf Kjellén (1864-1922). Ratzel konsekwentnie posługiwał się pojęciem „geografia polityczna". Nie ma to znaczenia merytorycznego, gdyż za odmiennym nazewnictwem krył się u obu autorów zbliżony zakres tematyczny (Eberhardt, 2012).

[2] Biografia F. Ratzla za: H. Wanklyn (1961), J. Babicz (1962) oraz D.T. Schults (2000).

http://dx.doi.org/10.7163/PrzG.2015.2.1

i wszystkie wymagane egzaminy zdawał przed czasem. Ostatecznie studia akademickie ukończył na uniwersytecie w Heidelbergu uzyskując w 1868 r. stopień doktora nauk przyrodniczych.

W związku z trudnościami otrzymania angażu uniwersyteckiego Ratzel wybrał zawód dziennikarza. Został korespondentem zagranicznym Kölnische Zeitung i nadsyłał sprawozdania reporterskie z wycieczek po świecie. Na początku podróżował po wschodnich prowincjach Austro-Węgier (Siedmiogród, Bukowina), następnie po południowych Włoszech, a w końcu udał się na kontynent amerykański (Stany Zjednoczone, Meksyk, Kuba). Nie tylko pisał reportaże, ale i zbierał dokumentację, głównie z zakresu geografii fizycznej i antropogeografii. Podróże stały się przyczyną zmiany jego zainteresowań naukowych – mniej czasu poświęcał biologii, a coraz bardziej fascynowała go geografia. W międzyczasie miały miejsce dwa ważne wydarzenia życiowe: ochotniczy udział w wojnie niemiecko-francuskiej (1870 r.), w której dwukrotnie został ranny oraz studia podyplomowe na Uniwersytecie w Monachium, które wpłynęły na jego dalszą karierę naukową. Tam nawiązał ścisły kontakt z dwoma znanymi uczonymi: Moritzem Wagnerem[3] oraz Karlem Alfredem von Zittelem[4]. W pełni zaakceptował ich poglądy, które zdeterminowały jego światopogląd ideowy i ukierunkowały dalszą drogę naukową. Równocześnie zainteresował się dokonaniami czterech wielkich uczonych: Francuza – Augusta Comté[5], Anglika – Karola Darwina[6], Amerykanina – Herberta Spencera[7], ale przede wszystkim Niemca – Ernsta Heinricha Haeckela[8]. Stał się zdeklarowanym wyznawcą ich koncepcji. Tłumaczyły one według Ratzla wszelkie procesy zachodzące w świecie organicznym. Pod wpływem literatury naukowej doszedł do wniosku, że prawa ewolucji dotyczą nie tylko świata roślin i zwierząt, ale również człowieka i zaczął się zastanawiać nad ich adaptacją do nauk geograficznych i politycznych. Coraz bardziej był przekonany, że walka o przestrzeń i dominację jest znamienną cechą stosunków międzyludzkich oraz relacji między jednostkami politycznymi.

---

[3] Moritz Wagner (1813-1887), geograf, podróżnik, autor książek o Kaukazie, Północnej Afryce, Ameryce, propagator teorii darwinowskiej w Niemczech. Twórca teorii migracyjnej uzasadniającej, że organizmy dzięki wędrówkom i zmianie środowiska geograficznego ulegają ewolucji.

[4] Karl Alfred von Zittel (1839-1904), geolog, jeden z twórców paleontologii. Traktował geologię historyczną jako podstawę wiedzy biologicznej.

[5] August Comte (1798-1857), filozof, twórca filozofii pozytywistycznej, podejścia racjonalistycznego przy ocenie zjawisk zachodzących na świecie. Był prekursorem socjologii, nauki o społeczeństwie, jego cechach i strukturze oraz prawach jakie rządzą jego rozwojem.

[6] Karol Darwin (1809-1882), twórca teorii ewolucji.

[7] Herbert Spencer (1820-1903), twórca determinizmu społecznego, obrońca indywidualizmu i liberalizmu, propagator ewolucjonizmu społecznego, myśli pozytywistycznej oraz strukturalizmu.

[8] Ernst Heinrich Haeckel (1834-1919), biolog i filozof, zwolennik darwinizmu i zaadoptowania go do nauk społecznych i politycznych, twórca takich pojęć jak ekologia i ontogeneza. Twórca drzewa rodowego wszystkich organizmów żywych, w którym uwzględnił człowieka jako wytwór przyrody.

Mając ugruntowaną pozycję naukową w 1875 r. Ratzel został wykładowcą w Technische Hochschule (Wyższa Szkoła Techniczna) w Monachium. Tu zaprezentował swoją dysertację habilitacyjną z zakresu geografii, na temat geograficznych reperkusji emigracji ludności chińskiej. Uzyskał stanowisko profesora geografii na tej uczelni, a ze względu na znaczny dorobek naukowy został w 1883 r. wybrany na członka niemieckiej Akademii Przyrodników

Friedrich Ratzel

im. Leopoldyny. Stał się na tyle znany, że w 1886 r. powołano go na profesora w katedrze geografii na prestiżowym Uniwersytecie w Lipsku. Ukazują się drukiem jego monumentalne dzieła geograficzne, które przynoszą mu światową sławę. Są tłumaczone na język angielski, francuski i rosyjski. Dzięki jednemu z nich – opublikowanej w 1897 r. *Politische Geographie* – został uznany za twórcę geografii politycznej i geopolityki. Do końca życia był związany z Wydziałem Geografii Uniwersytetu w Lipsku. Zmarł 9 sierpnia 1904 r. w miejscowości Ammerland w Bawarii.

Dorobek twórczy

Dorobek publikacyjny Ratzla jest imponujący. Składa się z 27 odrębnych książek oraz 342 artykułów i notatek naukowych. Pierwszą obszerną publikacją jego autorstwa była książka pt. *Sein und Werden der organischen Welt* (*Teraźniejszość i przyszłość świata organicznego*), wydana w 1869 r. w Lipsku. Inspiracją do niej była teoria Darwina oraz poglądy Haeckla na temat ewolucjonizmu. Było to dzieło bardziej przyrodnicze niż geograficzne. Na pograniczu biologii i geografii można ulokować następne dwutomowe opracowanie pt. *Wandertage eines Naturforschers* (*Podróże przyrodnicze*), 1873-1874. Powstało ono po ekspedycjach naukowych: pierwszy tom po podróży do południowej

Italii, drugi zaś – po zwiedzeniu węgierskiego Siedmiogrodu. Kolejna książka opublikowana dotyczyła zagadnień antropologicznych i poświęcona była wyjaśnieniu rodowodu ludności europejskiej (*Die Vorgeschichte des europäischen Menschen – Prehistoria ludów europejskich*, 1874)

Następne pozycje książkowe były tematycznie związane z geografią fizyczną i ekonomiczno-społeczną (antropogeografią)[9] i pojawiły się na rynku księgarskim po podróżach autora po Stanach Zjednoczonych i Meksyku. Były to: *Aus Mexico. Reiseskizzen aus den Jahren 1874 und 1875* (*O Meksyku. Podróże z lat 1874 i 1875*), *Städte und kulturbilder aus Nordamerica* (*Miasta oraz krajobraz kulturowy Północnej Ameryki*) i dwutomowa monografia pt. *Die Vereinigten Staaten vom Nordamerica* (*Stany Zjednoczone Ameryki Północnej*), 1867b, o obliczu bardziej popularno-naukowym; pierwszy tom odnosi się do geografii fizycznej, drugi do antropogeografii. Równocześnie wydał obszerne opracowanie o diasporze chińskiej pt. *Die Chineische Emigration* (1876).

W następnym okresie działalności twórczej pracował nad wielkimi monografiami geograficznymi. Na podstawie wiedzy geologicznej, biologicznej, antropologicznej, historycznej i społeczno-ekonomicznej tworzył opis świata, kontynentów oraz poszczególnych krajów i regionów. Niezmiernie szczegółowo omawiał środowisko przyrodnicze i działalność człowieka na jego tle. Podstawy teoretyczno-metodyczne są dość schematyczne, natomiast strona faktograficzna jest niezmiernie rozbudowana i zawsze zakończona wnioskami syntetycznymi. Do tego nurtu należą jego studia monograficzne liczące zazwyczaj po kilkaset stron gęstego tekstu, z bogatą ilustracją fotograficzną i kartograficzną. Można wymienić opublikowane w 1881 r. trzytomowe dzieło *Erde* (*Ziemia*), trzytomową monografię z zakresu geografii i etnologii, wydaną 1885-1888 pt. *Völkerkunde* (*Wiedza o ludach*) liczącą łącznie 2254 stron oraz podobnie monumentalną pozycję wydawniczą pt. *Antropogeographie* (*Antropogeografia*), również kilkutomową, poświęconą opisowi poszczególnych krajów i kontynentów.

Po tych wielkich dziełach o charakterze encyklopedycznym, tyle że ujętych w układzie geograficznym a nie alfabetycznym, wydał w 1897 r. książkę, która przyniosła mu uznanie i sławę, do dziś przypominaną i cytowaną, *Politische Geographie* (*Geografia polityczna*). Około 700-stronicowe opracowanie stało się podstawą nowej dziedziny wiedzy, a mianowicie geografii politycznej, a następnie geopolityki. Różni się znacznie od poprzednich, równie monumentalnych prac – ma charakter bardziej problemowy niż opisowy, jest też bardziej wyrafinowane metodycznie. Pomimo przeładowania szczegółami, zawiera wiele uogólnień syntetycznych. Równocześnie autor przedstawił własny światopogląd ideowy: nie ukrywa, że jest zwolennikiem

[9] W okresie międzywojennym oraz bezpośrednio po wojnie posługiwano się w Polsce terminem „antropogeografia". Następnie zaczęto używać określenia „geografia społeczno-ekonomiczna", a słowo „antropogeografia"stosuje się wobec opracowań wcześniejszych, powstałych do II wojny światowej.

pragmatyzmu i racjonalizmu, oraz wykorzystania teorii darwinowskiej do wyjaśnienia stosunków społecznych i politycznych. Wcześniejsze książki Ratzla miały znaczenie poznawcze, ta zaś stała się wydarzeniem politycznym. Stosunkowo szybko wzbudziła rozgłos i uznanie na świecie. Większość środowiska naukowego oceniła ją pozytywnie, uznając za wybitną i oryginalną. Pojawiły się również opinie krytyczne. Głównie zarzucano autorowi determinizm polityczny i automatyczne przeniesienie stosunków ze świata przyrody, gdzie ma miejsce bezwzględna walka o byt, do wyjaśnienia relacji istniejących w życiu politycznym, zwłaszcza między państwami. Zwracano uwagę na podważanie w wywodach chrześcijańskich zasad etycznych i moralnych, które stanowiły podstawę cywilizacji i kultury europejskiej. Pomimo kontrowersji książka odniosła jednak sukces naukowy i polityczny, uzyskując rangę dzieła klasycznego, do którego nawiązuje kilka kolejnych generacji geografów. Dzięki niej powstał twórczy ferment intelektualny. Pojawiły się głosy podziwu, ale także potępienia. Chwalono książkę za jej poziom intelektualny, równocześnie krytykując przesłanie ideologiczne. Niebawem stała się podstawą do formułowania koncepcji sprzecznych z wartościami humanistycznymi, a w wiele lat po ukazaniu się – również inspiracją do zbrodniczych programów politycznych.

Kolejne publikacje książkowe Ratzla dotyczyły Niemiec: *Deutschland. Einführung in die Heimatkunde* (*Niemcy. Wstęp wiedzy o ojczyźnie*; 1898) oraz *Beiträge zur geographie des mittleren Deutschlands* (*Wprowadzenie do geografii środkowych Niemiec*; 1899). Niedługo potem (1901-1902) ukazała się następna monumentalna pozycja. Kompendium wiedzy o geografii świata, zatytułowane *Die Erde und das Leben* (*Ziemia i życie*), liczyło 706 stron tekstu, wzbogaconego mapami i fotografiami.

Przy końcu swego życia w 1903 r. Ratzel jeszcze raz wykazał się niezwykłą pracowitością i efektywnością twórczą. W książce zatytułowanej *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges* (*Geografia polityczna oraz geografia państw, gospodarki i wojen*) połączył geografię polityczną z antropogeografią oraz geografią wojenną. Stanowi ona rekapitulację przemyśleń autora i ma charakter bardziej syntetyczny.

Zaprezentowany dorobek publikacyjny stał się podstawą rozwoju nie tylko niemieckiej geografii. Książki Ratzla były tłumaczone na wiele języków świata. Po wielu latach niektóre z nich, zwłaszcza te opisujące współczesny mu świat, uległy dezaktualizacji i rzadko są przypominane. Jednakże *Geografia polityczna* stała się jedną z najważniejszych książek geograficznych i ciągle jest obiektem zainteresowania, a nawet fascynacji.

Poglądy antropogeograficzne

Ratzel jest powszechnie uważany za jednego z twórców nowoczesnej antropogeografii niemieckiej i światowej.[10] Nie znaczy to, że nie było przed nim wielkich geografów, którzy opisywali Ziemię oraz ujawniali zależności między środowiskiem przyrodniczym a działalnością człowieka w różnych skalach przestrzennych – od całego świata do poszczególnych krajów i regionów. Korzystał z nich Ratzel i wiele o nich pisał na łamach swoich licznych publikacji. Znaczący wpływ na rozwój jego osobowości intelektualnej wywarli dwaj geografowie niemieccy, Johann Herder[11] oraz Karl Ritter[12].

Z filozofii herderowskiej zaczerpnął Ratzel poszukiwanie związków człowieka ze środowiskiem geograficznym. Współzależności te są bardzo intensywne, gdyż człowiek jest integralną częścią przyrody. Ważny jest zwłaszcza klimat, od którego zależy egzystencja każdej społeczności ludzkiej. Różnice rasowe czy etniczne oraz sposób życia uzależniony jest od warunków klimatycznych. Poglądy Herdera o ścisłym związku człowieka ze środowiskiem naturalnym przyjął Ratzel jako podstawę swego rozumowania. W odróżnieniu jednak od swego wielkiego poprzednika, który uwzględnił w zasadzie jedynie klimat, Ratzel rozpatrywał wiele czynników geograficzno-przyrodniczych (ukształtowanie powierzchni, sieć wodna, gleby, fauna, flora, zasoby mineralne, dostęp do morza itp.). Dokonywał ich klasyfikacji i systematyzacji ze względu na ich powszechność i siłę oddziaływania. Kolejnym elementem z filozofii herderowskiej, przyswojonym przez Ratzla, było ujmowanie człowieka jako części przyrody, w wymiarze nie jednostkowym, lecz społecznym. Były między nimi jednak istotne różnice: Herder widział w świecie harmonijną i uporządkowaną jedność dążącą do idealnej doskonałości; tego poglądu Ratzel, jako reprezentant XIX-wiecznego ewolucjonizmu i materializmu, nie akceptował.

Świat człowieka i przyrody był przez Ratzla pojmowany nie statycznie, jak u Herdera, lecz dynamicznie i antagonistycznie. Podlegał on według niego zarówno stałym, jak i skokowym przekształceniom w wyniku walki względnie konfrontacji. Działo się to pod wpływem rywalizacji między ludźmi, a także z powodu pokonywania barier tworzonych przez środowisko naturalne.

---

[10] Poglądy antropogeograficzne Ratzla przedstawiono na podstawie książki J. Babicza (1962), który zrelacjonował, a następnie skomentował jego osiągnięcia twórcze, dołączając liczne przetłumaczone cytaty. Oryginalne książki Ratzla znajdują się w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie.

[11] Johann Gottfried von Herder (1744-1803), niemiecki filozof i geograf, profesor Uniwersytetu Królewieckiego, autor dzieła pt. *Myśli o filozofii dziejów*. Przedstawiciel i krytyk oświecenia. Historię przedstawiał jako dzieje narodów i kultur (Adler, 1965).

[12] Karl Ritter (1779-1859), niemiecki geograf. Profesor Uniwersytetu w Berlinie. Reprezentował w geografii kierunek antropogeniczny. Uważany jest za prekursora badań empirycznych i kompleksowych. Skoncentrował swój wysiłek twórczy na określeniach związków, jakie zachodzą między środowiskiem przyrodniczym a społeczeństwem. Autor 20-tomowej geografii regionalnej.

W odróżnieniu od Herdera relacji między człowiekiem a przyrodą Ratzel nie rozpatrywał wyłącznie na gruncie teologicznym – człowiek był bowiem według niego częścią świata organicznego i rozwijał się nie według wskazań opatrzności, lecz zgodnie z nieubłaganymi prawami przyrody. Ratzel nie odrzucał fideistycznego spojrzenia na powstanie świata, jednak nie przyjmował herderowskiej koncepcji klasycznej kreacyjności. Zakładał, że świat przyrody, wraz z człowiekiem jako nieodłącznym elementem, rozwija się zgodnie z prawami ewolucji, w którym organizmy silniejsze w ostrej walce pokonują słabsze. Różnice filozoficzne między obu uczonymi wynikały z czasów, w których żyli i wiedzy, jaką dysponowali. Pozycja Ratzla była tu bardziej korzystna – urodził się o 100 lat później od swego wielkiego poprzednika i był już typowym przedstawicielem nauki końca XIX w. Nic dziwnego, że idealizm herderowski został zastąpiony przez ratzlowski pragmatyzm i pozytywizm.

Drugim geografem niemieckim, do którego nawiązywał Ratzel był Ritter. Przekazał on swemu następcy wszechstronną wiedzę o środowisku geograficznym i jego wpływie na życie ludów i narodów żyjących w różnych częściach świata. Ritter pasjonował się etnografią i uważał, że wiedza faktograficzna z tego zakresu jest w stanie wyjaśnić wiele kwestii związanych z rozwojem ludzkości. Pogląd ten podzielał Ratzel i w tej dziedzinie był jego kontynuatorem. Dość sceptycznie odnosił się natomiast do teologicznego wyjaśniania relacji między poszczególnymi społecznościami ludzkimi oraz między nimi a przyrodą. Materialistyczne poglądy Ratzla odbiegały już znacznie od ritterowskiego idealizmu. Na miejsce powszechnego wówczas teologicznego pojmowania życia, Ratzel wprowadził zasady powszechnej ewolucji, w której silniejszy i bardziej bezwzględny musi zastąpić słabszego, mniej przystosowanego do otaczającej go przyrody. Wspomniane różnice światopoglądowe nie miały wpływu na uznanie i szacunek, jakim darzył Ratzel swego poprzednika i mistrza.

Wielką zasługą Ratzla było zaadoptowanie teorii darwinowskiej do antropogeografii. Nie miał wątpliwości, że jest ona w ogólnych zarysach słuszna i tłumaczy przyczyny przemian życia organicznego oraz rozwój człowieka od form prymitywnych do ucywilizowanych. Traktował ją, po odkryciach Kopernika, za największe dokonanie intelektualne w dziejach nauki. Doceniając jej wiekopomne znaczenie, nie do wszystkich jej założeń i twierdzeń podchodził bezkrytycznie. Między innymi miał zastrzeżenie co do wpływu doboru naturalnego na przemiany organizmów żywych. Pomimo tych wątpliwości zasady ewolucjonizmu stały się podstawą wszelkich jego rozważań i wniosków tłumaczących funkcjonowanie przyrody i zbiorowisk ludzkich. Przy tym nie odciął się całkowicie od poglądów fideistycznych. Będąc zdecydowanym oponentem tradycyjnego kreacjonizmu nie wykluczał początkowej inspiracji siły wyższej i uważał, że dopiero późniejszy rozwój był samoczynny i wynikał z praw przy-

rody[13]. Stwórca mógł być jedynie praprzyczyną ewolucji i jej patronem. Ocena przebiegu ewolucji nie jest już domeną teologii, ale nauki. Podzielał opinie zwolenników Darwina, że w rezultacie ewolucji pojawił się człowiek będący najdoskonalszą formą organizacji świata przyrody.

To założenie stanowiło punkt wyjścia do stwierdzenia, że prawa rządzące przyrodą działają analogicznie w życiu społecznym. Ewolucyjne podejście do rozwoju społeczeństwa oraz podobne ujmowanie zjawisk zachodzących w przyrodzie i w społeczeństwie przyniosło istotne konsekwencje poznawcze i metodyczne. Podejście ideowe Ratzla polegające na poszukiwaniu podobieństw między światem przyrody a społeczeństwem przyjęło nazwę darwinizmu społecznego. Ratzel nie był pierwszym uczonym, który zjawiska i procesy zachodzące w przyrodzie starał się adaptować do wyjaśnienia relacji między ludźmi, ale był pierwszym wybitnym geografem, który ujmował to jako ideę wiodącą i postawę antropogeografii. Należy jedynie wspomnieć, że w miarę upływu lat Ratzel podchodził do materializmu przyrodniczego coraz bardziej sceptycznie i nie negował już występowania pierwiastków idealistycznych. Niemniej w swoich książkach reprezentował stanowisko zwolennika ewolucjonizmu przyrodniczego i społecznego. Nadawał bowiem koncepcji ewolucji charakter naturalny i ponadczasowy. Wskazywał, że wszelka organizacja społeczna (państwa czy narody) podlegają stałej ewolucji – podobnie jak przyroda. Stał się zwolennikiem determinizmu społecznego i politycznego.

Dowodził, że życie społeczno-polityczne podlega ewolucji od form prostych do bardziej złożonych i lepiej zorganizowanych. Proces ten przebiega identycznie jak w przyrodzie, gdyż człowiek jest nieodłączną częścią świata organicznego, a przeciwstawienie się tym prawom jest bezskuteczne i świadczy o ignorancji. Przyjmując jako przesłankę wyjaśniającą ewolucjonizm i determinizm społeczny nie negował, że człowiek jako istota rozumna i refleksyjna jest w stanie podporządkować lub dostosować się do warunków otoczenia. Te zależności nie mają jednak charakteru fatalistycznego i bezwzględnego. W miarę rozwoju wzrastają możliwości ingerencji zorganizowanego społeczeństwa w świat przyrody, choć istnieją nieprzekraczalne granice, które człowiek będąc wytworem przyrody musi respektować.

W rozwoju społeczeństwa, tak jak w przyrodzie, odbywa się walka o byt i zwykle słabszy zostaje pokonany. Stała selekcja w przyrodzie i w społeczeństwie jest zjawiskiem pozytywnym. Zniknięcie ze sceny dziejowej nieudolnych i źle zorganizowanych grup etnicznych jest procesem naturalnym. Bez rywalizacji i konfrontacji zarówno w przyrodzie, jak i w społeczeństwie, nie może być rozwoju i tworzenia form bardziej doskonałych i lepiej przystosowanych do warunków środowiska.

[13] Pogląd, że pochodzenie człowieka ze świata zwierzęcego i teoria ewolucji nie są sprzeczne z istnieniem siły nadprzyrodzonej, został znacznie później rozwinięty w pracach wybitnego teologa katolickiego, a równocześnie paleontologa i geologa Teilharda de Chardin (1881-1955).

Ratzel zajmując się rozmieszczeniem grup etnicznych zawsze podkreślał element środowiska geograficznego (przyrodniczego). Nie znaczy to, że był skrajnym zwolennikiem determinizmu społecznego – wskazywał, że przez rozwój techniki i organizacji człowiek jest w stanie pokonać bariery środowiskowe.[14]

Dużą rolę poznawczą przy analizie rzeczywistości antropogeograficznej odgrywało u Ratzla podejście hologeiczne. Polegało ono na założeniu, że materia organiczna składa się z wielu elementów na siebie wpływających i od siebie zależnych. Dotyczy to świata roślin, zwierząt oraz społeczności ludzkiej. Każda z tych form życia obejmuje wiele elementów cząstkowych, sprzęgniętych w łańcuchu przyczynowo-skutkowym i wzajemnie na siebie oddziałujących. Można tu przytoczyć wstęp z opracowania Ratzla: „U podstaw hologeicznej zasady tkwiło przekonanie, że ... człowiek tkwił w kręgu zjawisk przyrody i traktowany był łącznie z nimi jako ich część. Wynikało to z przekonania, że zadaniem antropogeografii jest badanie ziemi i człowieka łącznie, gdyż tak samo nie można rozpatrywać życia ludzkiego w oderwaniu od ziemi, jak życia roślin i zwierząt. Wzajemne stosunki między ziemią, a na niej produkującym i reprodukującym się życiem ludzkim muszą stać się, jako konieczne ogniwo, szczególnym przedmiotem badań... ja sam zbudowałem moją antropogeografię na telurycznej jedności życia. Szczególnie zaś w drugim tomie starałem się ugruntować konieczność hologeicznego ujęcia”[15].

Będąc geografem i przyrodnikiem Ratzel traktował Ziemię jako niewielkie skupienie materii krążącej we wszechświecie. Ewenementem jest jedynie, że na niej rozwinęło się życie organiczne, w tym również człowiek. Każda z cząstek materii bez względu na jej wielkość stanowi część większej całości, która jest uzależniona od wielu sił wzajemnie na siebie oddziałujących. Tego typu rozumowanie było bliskie późniejszym ujęciom cybernetycznym.

Jeszcze jedna z modnych ówcześnie koncepcji była inspiracją przy formułowaniu przez Ratzla wniosków wyjaśniających relacje między człowiekiem a światem przyrody. Była to powstała w 1868 r. tzw. wagnerowska teoria migracji. Jej twórca, M. Wagner był nauczycielem akademickim Ratzla w trakcie jego studiów na Uniwersytecie w Monachium i wielokrotnie ze sobą dyskutowali. Przedmiotem zainteresowania Wagnera były migracje organizmów. Ten biolog o zainteresowaniach geograficznych był podobnie jak Ratzel zafascynowany teorią ewolucji. Sądził, że jedną z przyczyn przemian organizmów żywych jest rozprzestrzenianie się gatunków. Grupa osobników pod wpływem różnych przyczyn, głównie braku dostatecznej ilości pożywienia lub pojawiającego się

[14] Niektórzy badacze niemieccy negują fakt, że Ratzel był zwolennikiem skrajnego determinizmu przyrodniczego i społecznego, choć dowody, które przedstawiają w uzasadnieniu tej tezy, są mało przekonujące. Można jedynie założyć, że Ratzel nie mógł przewidywać, że jego teoretyczne rozważania zostaną w późniejszym czasie wykorzystane w celach ludobójczych przez ugrupowania rasistowskie.

[15] Cytat wraz z wyjaśnieniem za J. Babiczem (1962, s. 66-67).

zagrożenia, emigruje z macierzystego obszaru na nowe miejsca zasiedlenia, o innych warunkach środowiska. Zmienia to ich tryb życia, a także wygląd i zachowanie. Procesy przystosowawcze wpływają na tworzenie się nowych gatunków, które ewoluują już odmiennie. Na podstawie nie tylko intuicji, lecz i ekspedycji przeprowadzonych w różnych częściach świata Wagner opracował teorię migracji, którą bezpośrednio udostępnił Ratzlowi, a on postanowił ją wykorzystać w analizach antropogeograficznych. Poprzez analogię założył, że tak samo dzieje się z grupami ludzi, którzy opuszczają ojcowiznę w poszukiwaniu lepszych warunków bytu. Znajdując się w odmiennym środowisku geograficznym są zmuszeni zmienić styl życia, sposób zdobywania pożywienia oraz stosunek do otoczenia. Najpierw zmieniają się ich cechy psychiczne, a następnie antropologiczne.

Różnice rasowe między ludźmi pochodzącymi od wspólnego przodka powstały w wyniku odmiennego oddziaływania środowiska geograficznego, jako reperkusje odległych w czasie migracji. W książkach poświęconych poszczególnym kontynentom Ratzel wiele pisze o różnicach rasowych między społecznościami. Określa typy antropologiczne i opisuje warunki życia różnych grup etnicznych. Oceny te są w miarę obiektywne i nie mają charakteru typowo „rasistowskiego". Nie przeprowadza ich podziału na bardziej lub mniej wartościowe. Dokonuje ich rozbudowanej klasyfikacji według wyglądu. Różnice między nimi wynikają, co wyraźnie zaznacza jedynie z warunków środowiska przyrodniczego. Mówiąc o Europie stara się wydzielić typy antropologiczne specyficzne dla Niemiec, Francji czy Rosji. Dochodzi do wniosku, że różnice fizyczne są minimalne i nie mają znaczenia naukowego i politycznego. Zwłaszcza, że każdy naród daleki jest od monolitu i rozpiętości jednostkowe są znaczące[16]. Zróżnicowania między narodami europejskimi mają podłoże językowe i kulturowo-społeczne, nie zaś „rasowe". Wypowiadane sądy, jakoby Ratzel był ojcem duchowym ideologii rasizmu i antysemityzmu, który pojawił się wiele lat po jego śmierci w hitlerowskich Niemczech, jest nadużyciem i mija się z prawdą. Takich poglądów Ratzel nie wypowiadał, choć sprzyjał organizacjom, które głosiły hasła szowinistyczne i imperialne.

Wagnerowska teoria o migracjach i adaptacja jej przez Ratzla do wyjaśnienia różnic międzyetnicznych miała duże znaczenie inspirujące w późniejszym rozwoju antropogeografii. Wiązała się bowiem logicznie z opracowaną przez niego tzw. koncepcją historycznego ruchu. Według niej ruch jest cechą znamienną każdego człowieka i społeczeństwa. Dotyczy to każdej grupy etnicznej, w tym przede wszystkim narodu, jako najbardziej zorganizowanej i zintegrowanej zbiorowości ludzkiej. Siłą napędową jest ruch biologiczny. Zwięk-

[16] W uzasadnieniu tej tezy Ratzel stwierdza, że wśród badanych 6700 badeńskich rekrutów zaledwie 9 miało „czysty", stereotypowy wygląd nordyckiego Niemca. Duża część z nich reprezentowała typ śródziemnomorski. Dodaje przy tym, że podobnie jak wśród drzew nie ma dwóch identycznych egzemplarzy, tak i różnice jednostkowe między ludźmi tego samego rodowodu etnicznego są niezmiernie duże (Ratzel, 1906, s. 508).

szanie się potencjału populacji w rezultacie nadwyżki urodzeń nad zgonami jest źródłem siły i umożliwia ekspansję. Początkowo mamy do czynienia z tzw. ruchem wewnętrznym, który po przekroczeniu pewnej granicznej wielkości przeistacza się w ruch zewnętrzny. Rozprzestrzenianie się ludów, a następnie narodów, jest zjawiskiem naturalnym i ten proces porównuje Ratzel do opanowania przez rośliny wolnych terenów. Wędrówki ludów odegrały kluczową rolę w początkowym rozwoju ludzkości, stanowiąc do pewnego momentu „koło zamachowe" historii.

Warunki środowiska geograficznego i uzależnione od niego migracje zdeterminowały losy ludzkości. Rozpatrzenie walorów środowiskowych na tle skali i kierunków migracji stanowi wg Ratzla najważniejsze zadanie, jakie stoi przed antropogeografią. Relacje te inaczej kształtowały się we wczesnej fazie rozwoju ludzkości, na etapie tzw. rozprzestrzeniania i dyferencjacji. Społeczeństwa nomadyczne w ramach wędrówek ludów pokonywały wielkie odległości poszukując bardziej dogodnych warunków bytu. W fazie następnej na skutek rozwoju rolnictwa miało miejsce związanie człowieka ze stałym miejscem zamieszkania. Ze względu na „zasiedzenie" kontakty międzyludzkie stały się bardziej intensywne i trwałe, ale miały tylko zasięg regionalny. Był to okres hermetyczności, który skończył się wraz ze wzrostem nowoczesnej komunikacji i łączności, ułatwiających ekspansję. Miejsce spontanicznego ruchu zajęła walka o przestrzeń, która doprowadziła do konfliktu między stałą i ograniczoną powierzchnią Ziemi a wzrastającą populacją. W tym miejscu ratzlowska antropogeografia zaczęła zmieniać swoją postać merytoryczną i wyjaśniającą. Dotychczasowa analiza procesów historycznych przeistaczała się w projekcję przyszłości, w której ma toczyć się walka o przestrzeń między państwami i narodami. Był to punkt zwrotny w poglądach naukowych Ratzla –brzemienny w skutkach, gdyż nie przestając być antropogeografem stał się on prekursorem nowej dziedziny wiedzy: geopolityki.

Na tle ewolucyjnego rozwoju ludzkości Ratzel rozpatrywał rozwój kulturotwórczy poszczególnych społeczeństw w ujęciu geograficznym. Wyznaczał strefy równoleżnikowe wyższej i niższej kultury i twierdził, że klimat umiarkowany daje najbardziej sprzyjające warunki do tworzenia wartości kulturowych. Nie oznacza to, że im bardziej dogodne warunki życia, tym społeczeństwo jest bardziej kulturotwórcze – pokonywanie pewnych trudności mobilizuje ludzi do wysiłku. Uważał, że istnieje wyraźna korelacja między gęstością zaludnienia a wartością i bogactwem dóbr kultury i sztuki tworzonych przez społeczności. Wniosek o wpływie zagęszczenia ludności na kreatywność kulturową jest mało przekonujący, niemniej liczne przykłady z historii dowodzą, że najgęściej zaludnione obszary świata odznaczają się zazwyczaj wysoką produktywnością ekonomiczną oraz dużym popytem na dobra kultury i dzieła sztuki.

Zakres badawczy antropogeografii zakreślał Ratzel bardzo szeroko i starał się maksymalnie wykorzystać osiągnięcia różnych dyscyplin naukowych, dlatego definiował antropogeografię jako naukę opisowo i mało precyzyjnie. W tych licznych definicjach odmieniał w różnej kolejności takie pojęcia, jak: człowiek, ludzkość, przyroda, przestrzeń, ewolucja, ruch, ekspansja, migracja, rozprzestrzenienie, życie, walka. Do tych terminów dodawał słowa świadczące o współzależnościach między nimi o charakterze przyczynowo-skutkowym. W potocznym rozumieniu antropogeografia oznaczała dla Ratzla wpływ czynników geograficznych (przyrodniczych) na życie człowieka lub narodów. Było to zawsze odniesione równocześnie do czasu i przestrzeni.

Głównym celem aplikacyjnym antropogeografii jest według Ratzla popularyzowanie wiedzy o świecie, zwłaszcza pokazywanie różnorodności życia ludzi i narodów w zmieniającym się środowisku geograficznym. Aby zrealizować to zadanie, konieczne jest wykorzystanie dorobku innych dyscyplin naukowych. Interdyscyplinarne podejście było istotną cechą jego propozycji metodologicznych, umożliwiając według niego wyjaśnienie relacji między poszczególnymi populacjami zamieszkującymi świat. Punktem wyjścia do ich zbadania jest analiza geograficznego rozmieszczenia ludności wg kryteriów etniczno-folklorystycznych. Występujące zróżnicowania w ujęciu przestrzennym stanowią przesłankę do zrozumienia przyczyn i skutków migracji i konfliktów o przestrzeń, które są znamienną cechą rozwoju ludzkości.

Ratzel twierdził także, że antropogeografia powinna zajmować się analizą wartości kultury wytworzonej przez człowieka i jej atrakcyjnością krajobrazową. Kultury nie zawężał przy tym do obiektów materialnych, lecz również eksponował walory organizacyjne różnych społeczeństw. Najwyżej cenił w tym rankingu narody anglosaskie. Podobnie ważną problematyką w antropogeografii powinno być badanie relacji między państwem a narodem.[17] Pojęcie narodu jest dla Ratzla wieloznaczne i dlatego rozpatruje odrębnie grupę etniczną (nację) i narodowość. Ta druga jest wyższą formą identyfikacji narodowej. Na przykład Polaków, pomimo braku własnego państwa, zalicza do narodowości. Z kolei narody niehistoryczne (np. Słoweńcy) są dla niego grupą etniczną.[18]

A zatem, pomimo niejednoznaczności i dyskusyjności Ratzel zakreślał przed antropogeografią szeroki zakres problematyki badawczej. Według niego miała ona być usytuowana na pograniczu geografii i socjologii, geografii i biologii, geografii i etnografii oraz geografii i nauki zajmującej się państwem.

---

[17] Ratzel obok niemieckiego słowa *Nation* (narodowość) stosował rodzime określenie *Volk*, które miało jednak inną konotację pojęciową: termin *Nation* bardziej oznaczało politycznie zorganizowaną wspólnotę narodową, zaś *Volk* wskazywał na wspólny rodowód oraz narodową jedność duchowo-kulturową i odnosiło się przede wszystkim do Niemców.

[18] Problematyka ta jest przedstawiona w monumentalnej książce autora pt. *Ziemia i życie*. Została ona przetłumaczona w całości na język rosyjski (Ratzel, 1891/1892, 1906).

Mimo to wiele zagadnień leżących w zakresie zainteresowań współczesnej antropogeografii (geografii ekonomiczno-społecznej) u Ratzla uległo marginalizacji – między innymi geografia produkcji przemysłowej i rolniczej oraz geografia transportu czy usług.[19] Pomijał różnice klasowe, stanowe czy majątkowe, przy szczegółowym traktowaniu zróżnicowań religijnych i językowych ludności. Jest to dość zaskakujące, gdyż ideologia marksistowska była wówczas bardzo modna i idee związane z walką klas były obiektem zainteresowania i kontrowersji. Może wynikało to z faktu, że traktował naród jako twór monolityczny. Pomimo tych zastrzeżeń zakres pojęciowy antropogeografii, zaproponowany ponad 120 lat temu przez Ratzla w zasadzie zdał egzamin czasu i świadczy o wielkości intelektualnej badacza.

Poglądy geopolityczne

Przez całe życie Ratzel interesował się wydarzeniami politycznymi w ówczesnym świecie. Miał poglądy nacjonalistyczne i w każdej sytuacji bronił z zaangażowaniem interesów niemieckich. Popierał wszelkie plany zmierzające do przekształcenia Niemiec w mocarstwo o randze światowej i z satysfakcją przyjmował informacje o powiększeniu sił zbrojnych Cesarstwa Niemieckiego. Wiele pisał o konieczności rozbudowy floty niemieckiej. Pomimo to w sprawach doraźnych postulował prowadzenie dość ostrożnej polityki zagranicznej, w obawie przed porażką Niemiec zagrożonych inwazją ze strony Francji i Rosji. Do tego ostatniego państwa odnosił się z respektem, choć myśląc o odległej przyszłości kierował się bardziej wyobraźnią niż kalkulacją.

W każdej z książek dotyczących antropogeografii wiele miejsca poświęcał Ratzel zagadnieniom, które później stały się domeną geografii politycznej. Interesowała go zawsze rola państwa jako podstawowej formy organizacji przestrzeni. Wiele pisał również o krystalizowaniu się narodów z grup

[19] W książce poświęconej historii światowej myśli geograficznej, St. Nowakowski prezentuje dorobek naukowy wybitnych geografów. Jego opinia o dokonaniach Ratzla jest dość niejednoznaczna. Nie kwestionuje, że był on twórcą nowoczesnej antropogeografii i autorem wielu cennych książek. Krytycznie odnosi się Nowakowski do bagatelizowania przez Ratzla, przy analizie działalności człowieka, stosunków wytwórczych na rzecz przeceniania warunków przyrodniczych. Na pewno nie można zapominać, że opinia ta została sformułowana przez zdeklarowanego marksistę, który do tych zagadnień podchodził dość dogmatycznie. Miał jednak miał dużo racji, dlatego warto przytoczyć jego refleksje: „Według Marksa środowisko geograficzne wpływa na człowieka za pośrednictwem stosunków wytwórczych ... Wpływy części środowiska geograficznego działają bezpośrednio i pośrednio przez stosunki wytwórcze. Błąd poprzednich myślicieli i badaczy w dziedzinie antropogeografii polegał na tym, że oni od razu zabierali się do rozwiązywania skomplikowanych zagadnień życia ludzkiego i próbowali wyjaśnić je jako bezpośrednie oddziaływanie jakiegoś fizyko-geograficznego czynnika. Nawet prace F. Ratzla, twórcy naukowej antropogeografii, a także jego uczniów i naśladowców, jak np. amerykańskiego prof. E. Semple'a nie są bez tych błędów" (Nowakowski, 1934/1936, s. 66-67) oraz dalej „Pomimo tych słusznych uwag ani sam Ratzel ani jego uczniowie nie pozostali konsekwentnie na tym stanowisku a w budowie życia społecznego i rozwoju kultury doszukiwano się jedynie bezpośrednich wpływów przyrody" (tamże, s. 87).

etnicznych, zazwyczaj dążących do uformowania państwowości. Zastanawiał się nad konsekwencjami rywalizacji narodów i jednostek politycznych i wpływie tej konfrontacji na dzieje świata. Problematyka ta była zawsze obecna w jego rozważaniach odnoszących się do przestrzeni geograficznej. U szczytu sławy naukowej i ciesząc się międzynarodowym autorytetem ujął swe przemyślenia i poglądy w formie książki *Politische Geographie* (1897), która stała się bestsellerem naukowym i do chwili obecnej jest obiektem podziwu lub ostrej krytyki. Uważa się, że od tego czasu można mówić o powstaniu geopolityki. W literaturze przedmiotu do tej pory prowadzona jest dyskusja o sensie jej istnienia. Niektórzy badacze odbierają jej prawa przysługujące odrębnej dyscyplinie naukowej, inni zaś nobilitują jej dokonania, głosząc, że jest równie ważna jak geografia czy politologia. Nie wnikając w te spory, dalekie od rozstrzygnięcia i mające wymiar nie tylko akademicki można jedynie potwierdzić, że Ratzel był tym wielkim uczonym, dzięki któremu ta debata naukowa rozpoczęła się i trwa. Był bowiem twórcą nowej dziedziny wiedzy, która wykorzystując dorobek nie tylko geografii i politologii, ale też socjologii, demografii i etnologii, stworzyła autonomiczne pole dociekań naukowych.[20]

Trudno zreferować poglądy geopolityczne Ratzla w krótkim artykule. Pomijając liczne artykuły, sama podstawowa książka liczy 838 stron tekstu. Systematyczne omówienie tego dzieła nie jest możliwe. Realną drogą jest jedynie zarysowanie najważniejszych poglądów, które Ratzel prezentował i głosił. Przestawiono je w formie luźnych refleksji autorskich. Takie założenie siłą rzeczy prowadzi do uproszczeń. Warto jedynie poinformować zainteresowanych, że wspomniana książka Ratzla została przetłumaczona między innymi na język angielski i rosyjski. Tylko wybrane, niewielkie fragmenty zostały przetłumaczone na język polski i opublikowane w opracowaniu zbiorowym poświęconym rozwojowi niemieckiej myśli politycznej.[21]

Bazując na naukach przyrodniczych, a zwłaszcza na teorii darwinowskiej Ratzel przyjął założenie, że państwo i naród stanowią szczególny rodzaj organizmu biologicznego, który jest podporządkowany tym samym prawom przyrodniczym, związanym z walką o byt. Doszedł do wniosku, że państwo i naród, tak jak każdy organizm żywy, podlegają fazom rozwoju od form prostych i prymitywnych do złożonych i bardziej doskonałych. W ramach tego rozwoju pojawia się konkurencja między państwami i narodami o przewagę, a następnie dominację. Stosunek między tymi wspólnotami grupujący-

[20] Polska literatura dotycząca geopolityki jest obszerna. Wiele informacji z tego zakresu zawierają książki L. Moczulskiego (1999), S. Otoka (2003) czy Z. Rykla (2006). Problematyka pojęciowo-terminologiczna została opracowana przez M. Baczwarowa i A. Suliborskiego (2003) oraz L. Sykulskiego (2009). Wychodzą regularnie dwa periodyki naukowe poświęcone geopolityce: Przegląd Geopolityczny i Geopolityka. Wiele informacji zawierają wcześniejsze prace autora (Eberhardt, 2005, 2008, 2011).

[21] Publikacja ta została wydana przez Poznańską Bibliotekę Niemiecką (*Przestrzeń i polityka*…, 2000).

mi ludzi o zbliżonych interesach staje się antagonistyczny. Nieunikniona rywalizacja przeobraża się w zmagania, w których na polu walki pozostaje jedynie najsilniejszy. Ten dość złowieszczy pogląd stał się bliski tym uczonym, którzy prawa przyrodnicze wykorzystali do wyjaśnienia zjawisk politycznych i społecznych (m.in. znani socjologowie Gustav Ratzenhofer[22] i Ludwik Gumplowicz[23]).

Na przełomie XIX i XX wieku był to pogląd dość powszechny, choć nie wszyscy odnosili się do niego z pełną aprobatą. Niektórzy ówcześni myśliciele traktowali ukształtowane warunki jako przykład panującego na świecie antyhumanizmu, niezgodnego z zasadami religii chrześcijańskiej, etyki i moralności. Niechętnie przyjmowali jednak, że jest to sytuacja nieunikniona, zgodna z prawami natury i jej negowanie jest postawą niegodną obiektywnego uczonego.

Podejście darwinowskie zdeterminowało całą naukę o państwie i narodzie. Zainteresowało głównie socjologów, z których wielu stało się zwolennikami darwinizmu społecznego. Przychylnie odnieśli się do tej idei również niektórzy geografowie, którzy zaadoptowali darwinizm społeczny i przekształcili go w darwinizm geograficzny, a w zasadzie geograficzno-społeczny. Zaznaczono już, że Ratzel był tym wybitnym geografem, który w sposób najbardziej konsekwentny wykorzystał teorię darwinowskiej ewolucji do wyjaśnienia stosunków między państwami i narodami. Przekonany o przemożnej roli środowiska przyrodniczego, stał się zwolennikiem determinizmu geograficznego i politycznego. Uważał, że w przemianach wspólnot państwowo-narodowych dominującą rolę odgrywają warunki geograficzne związane z przestrzenią, położeniem topograficznym, zasobami przyrodniczymi czy układem różnych barier fizjograficznych.

Aby ukazać determinizm polityczny, Ratzel przywołuje przykłady z przyrody. Mówiąc o ekspansji państw i narodów na zewnątrz i pokonywaniu sąsiadów, porównuje to do powodzi. Podobnie jak woda na skutek przyboru wylewa się z koryta i zalewa otaczające tereny, naród, gdy zaczyna brakować mu przestrzeni do życia rozpoczyna wojnę, przekracza swoje macierzyste granice i zajmuje obszary sąsiadów. Jest to proces naturalny i pozytywny – życie nie lubi próżni i naród aktywny wypiera naród bierny, słabiej dostosowany do realiów.

Nie można pominąć stosunku Ratzla do przestrzeni, którą widział jako podstawę umożliwiającą twórczą działalność zarówno pojedynczego człowieka, jak i wszelkich organizacji społecznych. Przestrzeń (*Raum*) była dla Rat-

---

[22] Gustav Ratzenhofer (1842-1904), austriacki socjolog, zwolennik darwinizmu społecznego, rozwijał pozytywistyczną metodologię nauk. Autor znanych dzieł pt. *Istota i cel polityki* i *Poznanie socjologiczne*. Jego poglądy wywarły duży wpływ na Ratzla.

[23] Ludwik Gumplowicz (1838-1909), polski socjolog pochodzenia żydowskiego. Profesor Uniwersytetu w Grazu. Jako zwolennik darwinizmu społecznego postrzegał w walce ras podstawowe prawa rozwoju społecznego. Publikował głównie po niemiecku, więc jego dorobek znany był Ratzlowi.

zla fundamentalnym elementem organizacji państwa[24], na który składają się zorganizowane grupy ludzkie oraz wartości materialne i duchowe (kulturowe) przez nich stworzone. W wyniku procesów integracyjnych ludzkość zamieszkała w określonej przez państwo przestrzeni kieruje się tzw. zewem przestrzeni (*Raum-motiv*), który polega na tendencji do „zwiększenia" przestrzeni, czyli obejmowania w swoje posiadanie nowych zdobyczy.[25] Wraz z ze wzrostem potęgi państwa zwiększa się jego terytorium. Daje to możliwość kolonizacji i dysponowania jego zasobami. Będąc zwolennikiem mechanistycznego determinizmu biologiczno-geograficznego Ratzel, oprócz dwóch czynników, tzn. położenia i terytorium, wprowadza czynnik ludzkiej świadomości czyli *Raumsinn* (poczucie przestrzeni, więź z przestrzenią). To poczucie formułuje się w każdym wielkim narodzie w rezultacie długiego procesu historycznego i jego działalności na polu kultury. Każdy naród, który zamierza osiągnąć sukcesy polityczne, powinien wykształcić własne idee wielkoprzestrzenne, czyli zapewnic sobie jak najrozleglejszą „przestrzeń życiową" (Potulski, 2010, s. 166). Tego typu rozumowanie doprowadza go do wniosku, że narody na wyższym poziomie cywilizacyjnym powinny dążyć do podporządkowania ludów o niższej kulturze. Proces ten jest ze wszech miar pozytywny. Przestrzeń zmienia właściciela i przechodzi w posiadanie państwa i narodu dysponującego większą siłą polityczną. Walka o przestrzeń życiową (*Lebensraum*) staje się motorem rozwoju ludzkości.[26] Należy wyraźnie stwierdzić, że ta imperialistyczna koncepcja była z początku konstrukcją tylko teoretyczną, daleką od wulgarnego rasizmu.[27] Miała na celu bardziej wyjaśnienie przyczyn, które leżą u podstaw historii ludzkości, niż nawoływanie do fizycznej eliminacji ludów stojących na niższym poziomie rozwoju kulturowego. Nie zmienia to faktu, że koncepcja *Lebensraumu*, której Ratzel był kreatorem stała się nośną inspiracją do działań o charakterze aneksyjnym, rasistowskim i ludobójczym.

---

[24] Nie znaczy to, że przestrzeń jest wartością bezwzględną i niezmienną. Można tu zacytować opinię Ratzla na ten temat: „Ciasnota państw europejskich mierzona azjatycką miarą, może kusić do niebezpiecznie śmiałych projektów. A gdy dzisiejszym Niemcom przedstawia się ekspansje ich przodków na tereny po drugiej stronie Łaby, jako największy fakt przestrzenny w dziejach Niemiec – czego nie należy mylić z historią Rzeszy Niemieckiej – to czyż ekspansja Anglosasów, w Ameryce Północnej i Australii, nie powinna im się jawić jako wyczyn o niepojętej doniosłości, jakiego nie da się powtórzyć? Kryteria określające przestrzeń polityczną nieustannie się zmieniają i trzeba je od czasu do czasu dopasować do większych stosunków" (Ratzel, 2000, s. 233).

[25] Według opinii Ratzla poszczególne narody mają różną siłę pokonywania przestrzeni „Rozpoznajmy tutaj trzy typy powtarzające się w całej historii: 1) Zdolność pokonywania przestrzeni posiadają władcy, brak jest u mas – Francuzi. 2) Zdolność pokonywania przestrzeni występuje silniej u mas niż u przywódców – Hiszpanie. 3) Zarówno masy jak i przywódca są równie dobrze przygotowani do wykonania zadania, jakie stawia przed nimi pokonanie przestrzeni – Angloceltowie z Wysp Brytyjskich" (Ratzel, 2000, s. 237).

[26] Koncepcja *Lebensraumu* została już opracowana przez autora (Eberhardt, 2008).

[27] Ratzel był przeciwnikiem wojującego rasizmu w wydaniu Houstona Chamberlaina (1855-1927) oraz Artura de Gobineau (1816-1882).

Analizując rozwój oraz tworzenie się potęgi państwa Ratzel wprowadził pojęcie tzw. „ośrodka siły". Według jego koncepcji w procesie formowania się tego ośrodka istnieje siedem określonych zasad (Ratzel, 1896; Sykulski, 2011; s. 42):

– obszar państwa powiększa się wraz z ekspansją ludności o tej samej kulturze;
– przestrzenny rozrost ośrodka siły jest związany z innymi jego aspektami rozwoju;
– terytorium państwa powiększa się poprzez wchłanianie mniejszych jednostek geopolitycznych;
– granica odzwierciedla siłę i stopień rozwoju państwa, nie ma więc charakteru stałego;
– państwa w trakcie rozwoju szukają terenów nadających się do wchłaniania;
– kierunek ekspansji przesuwa się od państw bardziej do słabiej rozwiniętych cywilizacyjnie;
– dążenie do ekspansji rośnie w miarę poszerzania się obszaru.

Ratzel podobnie jak Kjellén uważał, że państwo, analogicznie jak żywy organizm, rodzi się, rozwija i umiera. W ramach swego rozwoju musi powiększać się terytorialnie. Jest to cykliczny proces naturalny. Odbywa się w trakcie stałej rywalizacji i zmagań, które przynoszą stopniową likwidację słabszych państw i ostatecznie prowadzi do powstania państwa o randze światowej, które na drodze rozwoju konsekwentnie eliminuje otaczających rywali. Przewidywał, że w przyszłości powstaną dwa mocarstwa światowe: na kontynencie amerykańskim Stany Zjednoczone, zaś na europejskim Niemcy. Każde państwo mające aspiracje do uzyskania potęgi powinno posiadać swoją „ideę przestrzenną" to znaczy – ściśle określone cele dalszej ekspansji terytorialnej. Jest to bardzo ważne, gdyż przewidywał, że w przyszłości warunkiem potęgi państwa będzie obszar około 5 mln km^2 (w tym czasie Niemcy posiadały 550 tys. km^2, zaś z koloniami 3,2 mln km^2).

Rozważania nad koncepcją państwa o randze światowej wiązały się u Ratzla z tzw. teorią cyklu oceanicznego. We wczesnej fazie rozwoju cywilizacji ludzkości stategiczno-polityczne centrum świata było usytuowane w rejonie Morza Śródziemnego, następnie w epoce nowożytnej przesunęło się w kierunku Oceanu Atlantyckiego. Ratzel nie miał wątpliwości, że oceanem przyszłości będzie Pacyfik, z dominującą rolą strategiczną. Wzrośnie znaczenie państw usytuowanych lub mających kolonie w tej części świata, a mianowicie: Stanów Zjednoczonych, Japonii, Chin, Rosji i Anglii. Dlatego jest ważne, aby państwo, które zamierza pełnić rolę mocarstwa miało swoje przyczółki na Pacyfiku. Niemcy zatem też powinny mieć swoje posiadłości w tej newralgicznej części świata. Posiadały wówczas tzw. archipelag Bismarcka, który jednak nie stanowił odpowiedniej przeciwwagi wobec siły przeciwników. W każdym razie nie miał wątpliwości, że w XX wieku nastąpi walka o panowanie nad Pacyfikiem.

W ideologii Ratzla ujawnia się silna megalomania narodowa. Był dumny z wkładu narodu niemieckiego do kultury europejskiej. Przekonanie o posłannictwie Niemiec jako narodu wyjątkowego przewija się w jego twórczości pisarskiej. Nabrało one później w okresie hitlerowskim postać karykaturalną ukazującą Niemców jako „nadludzi" (*Übermensch*). Wypowiedzi Ratzla były bardziej umiarkowane i wyważone, niemniej miał mocne przeświadczenie o dziejowym posłannictwie narodu niemieckiego, i to w wymiarze raczej politycznym niż kulturowym. Dlatego uważał, że obowiązkiem narodu niemieckiego jest dążenie do zbudowania wielkiego imperium, w którym będą istnieć warunki do tworzenia niespotykanych wcześniej wartości materialnych i duchowych. Pomimo że Ratzel był pragmatykiem w ocenie przeszłości i teraźniejszości, to przy kreowaniu wizji przyszłościowych kierował się typowym niemieckim mistycyzmem.

Był zdeklarowanym zwolennikiem ruchu zwanego „volkizmem". Szermował on hasłem nawiązującym do tradycyjnego mesjanizmu germańskiego, w którym wspólnota krwi (*Blutgemeinschaft*) zobowiązuje do ogólnoniemieckiej solidarności. Wynikała z tego potrzeba gloryfikacji narodu niemieckiego. Pomimo wielokrotnej zmiany władzy oraz przesunięć granicznych według niego naród niemiecki przetrwał, gdyż ma on charakter ponadczasowy. Ideologia ta, której sprzyjał Ratzel, zmierzała do utworzenia „volkistowskiego" państwa ponad wszelkimi podziałami terytorialnymi i klasowymi.[28] Miała wymiar nie tylko filozoficzno-ideowy, ale również geopolityczny, gdyż postulowała połączenie wszystkich rozproszonych Niemców w jednym wielkim państwie.

Pod wpływem sukcesów gospodarczych i gwałtownego wzrostu potęgi Niemiec, na przełomie XIX i XX wieku, Ratzla – podobnie jak wielu Niemców – ogarnęła euforia. Zaczęto konstruować programy imperialne, w których projektowano podporządkowanie wielkiemu narodowi niemieckiemu Europy Środkowej, Bałkanów, Bliskiego Wschodu. W rezultacie podbojów Niemcy miały stać się narodem światowym (*Weltnation*). Zamierzały nawet objąć patronatem centralną Afrykę w ramach tzw. poszukiwania dla Niemiec „ciepłego miejsca pod słońcem".[29] Początkowo te programy miały oblicze dość fantastyczne, ale w miarę lat nabierały realności. Ratzel nie tylko im sprzyjał, ale był jednym z propagatorów – z powodzeniem, gdyż cieszył się autorytetem naukowym.

Kolejne pojęcie, który często stosował Ratzel – to państwo, będące dla niego metaforą biologiczną i ewolucyjną, a nie etniczną. W licznych pracach porównywał państwo do żywego organizmu, który walczy o przetrwanie i dominację. Państwo nie tylko zajmuje przestrzeń, co jest jego cechą charakterystyczną,

[28] Na temat ruchu „volkistowskiego" i jego konsekwencji ideologicznych, politycznych i społecznych w 1979 r. w Poznaniu zorganizowano interesującą konferencję. Materiały z jej obrad zostały opublikowane (*Pojęcie „Volk"*…,1980). Na uwagę zasługuje artykuł H. Olszewskiego (1980, s. 85-98), w którym zreferowano genezę i skutki tego dość popularnego ruchu ideowego w Niemczech.

[29] O tych wielkomocarstwowych ambicjach wilhelmowskich Niemiec przeglądowy artykuł napisał A. Czubiński (1980).

ale również jest tworem duchowym, wiążącym ściśle określoną społeczność narodową z terytorium, które podlega centralnej władzy. Analogia biologiczna jest jednak mocniej zaakcentowana od podstawy formalno-prawnej, dlatego używał terminu wyjaśniającego istotę państwa *Bodenständiger Organismus* (organizm przypisany ziemi). Cechą znamienną państwa jest jego rozwój terytorialny od form mało- do wielkoprzestrzennych.[30] Podstawowym zadaniem narodu jest posiadanie jak największego terytorium. Biologiczną teorię doboru naturalnego Darwina Ratzel wykorzystywał do sformułowania prawa tzw. „rosnących przestrzeni". Obowiązkiem „wielkiego narodu" jest dążność do stałego powiększania terytorium. Przeprowadził klasyfikację narodów z punktu widzenia ich siły ekspansywnej. Narody ambitne i „wartościowe" poprzez podboje zajmują coraz większe terytorium. To proces zgodny z prawami rozwoju i należy nie tylko go zaakceptować, ale i w miarę możliwości stymulować. Prowadzi we właściwym kierunku – do naturalnej selekcji. Koncepcja Ratzla trafiła na sprzyjający okres historyczny. Odbywała się walka o kolonie i panowanie nad światem, do której Niemcy dołączyły z pewnym opóźnieniem. Tego rodzaju uzasadnienia naukowe stanowiły ważki argument do prowadzenia polityki imperialistycznej. Uzyskiwały one legitymizację człowieka o wielkim autorytecie intelektualnym i znanym dorobku twórczym.

Bardziej teoretyczny charakter miały rozważania Ratzla o położeniu geograficznym państw i narodów. Jako dogodnie usytuowane, którym łatwo jest prowadzić politykę aneksyjną, wskazywał państwa łączące walory kontynentalne z oceanicznymi. Łatwość do obrony zamkniętego w sposób naturalny terytorium powinna się wiązać z możliwościami agresji na słabsze jednostki polityczne. Te ogólne spostrzeżenia dopasowywał do sytuacji Niemiec położonych w centrum Europy.[31] Dostrzegał elementy pozytywne, ale również obawiał się zagrożeń ze strony sojuszu francusko-rosyjskiego. Głosił tezę tzw. „ciasnoty terytorialnej" lub „narodu bez ziemi" (*Volk ohne Raum*), wykorzystaną później w celach propagandowych przez polityków o poglądach skrajnie nacjonalistycznych.

Uważał, że są zadania polityczne o konsekwencjach geograficznych, które mają charakter ponadczasowy. Do nich należy zjednoczenie Europy Środkowej pod kuratelą Niemiec. Mapy zamieszczone w książce *Politische Geographie* przedstawiają stan w średniowieczu, gdy istniała rozległa Rzesza Niemiecka (ryc. 1) oraz sytuację mu współczesną, kiedy zaczął się krystalizować układ Trójprzymierza obejmujący Niemcy, Austro-Węgry oraz Włochy (ryc. 2). Traktował tę zbieżność terytorialną jako przykład naturalnej, ponadczasowej determinanty historycznej, która obliguje Niemcy do integracji politycznej centralnej części Europy. Na poglądy geopolityczne Ratzla wpłynęła jego przy-

[30] Problematykę pojęciową i merytoryczną związaną z przestrzenią, państwem i narodem wykorzystaną przez Ratzla wyjaśniła A. Wolff-Powęska (1979).

[31] Koncepcje Ratzla odniesione do Mittleuropy były później rozwinięte przez Josepha Partscha (1851-1925) i Friedricha Naumanna (1860-1919) (Eberhardt, 2005).

należność do Związku Wszechniemieckiego (Alldeutscher Verband). Była to skrajnie nacjonalistyczna organizacja założona w 1891 r. przez bliskiego znajomego Ratzla profesora Uniwersytetu Lipskiego Ernsta Hasse (1846-1908), promująca idee pangermanizmu i imperialnych Niemiec. Jej członkowie głosili potrzebę połączenia wszystkich Niemców w jednym wielkim państwie i byli krytycznie nastawieni do bieżącej polityki Niemiec, która według nich nieskutecznie broniła niemieckich interesów narodowych. Poglądy Ratzla doty-

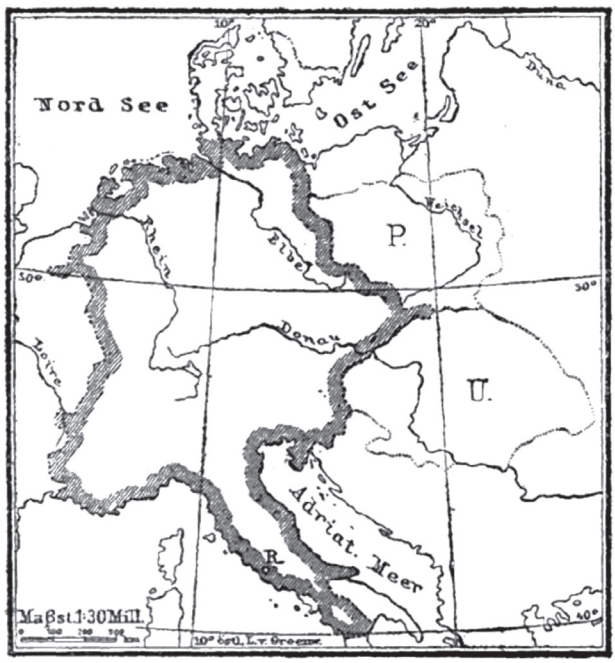

Ryc. 1. Rzesza Niemiecka za dynastii Hohenstaufów
The German Reich in the era of the Hohenstauf Dynasty
Źródło/Source: F. Ratzel, 1923, s./p. 220.

czące darwinizmu społecznego stały się jednym z programowych założeń tej organizacji, w której aktywny udział brali wyżsi wojskowi oraz prawicowi intelektualiści niemieccy. Dzięki wsparciu Związku Wszechniemieckiego, w tym również Ratzla, powstawały regionalne stowarzyszenia nawołujące do wzmocnienia niemczyzny. Między innymi powołano Związek Marchii Wschodniej (Ostmarkenverein) zwany Hakatą[32] wzywający do walki z mitycznym zagrożeniem wschodniego pogranicza przez żywioł polski.

[32] Nazwa była utworzona od inicjałów nazwisk założycieli, a mianowicie Ferdynanda von Hansemanna (1861-1900), Hermanna Kannemanna (1815-1910) i Heinricha von Tiedemanna (1840-1922).

Zadaniem geografii politycznej była według Ratzla nie tylko interpretacja takich atrybutów państwa jak wielkość czy położenie geograficzne, ale również analiza wszelkich rozgraniczeń. Był autorem interesujących klasyfikacji i typologii odniesionych do przebiegu, rodzajów i konfiguracji granic. Zmagania o terytorium wiążą się nieodłącznie z walką o optymalne granice. Uważał, że każde państwo powinno zmierzać do ustalenia granic naturalnych, docierających do gór, morza lub rzek. Ważne jest ich maksymalne skrócenie, gdyż ułatwia to obro-

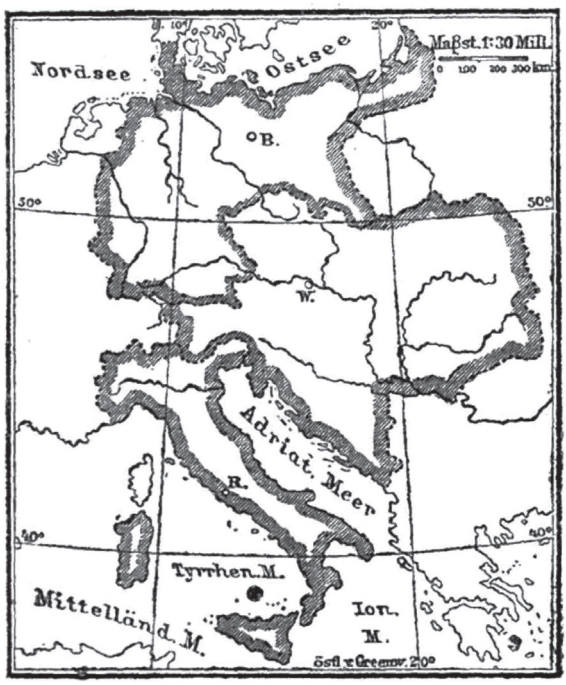

Ryc. 2. Państwo Trójprzymierza
The Triple Alliance
Źródło/Source: F. Ratzel, 1923, s./p. 221.

nę terytorium. Według jego postulatów wschodnia granica Niemiec powinna sięgać do środkowej Wisły.

Poglądy Ratzla, które stały się podstawą do dalszych rozważań geopolitycznych można ocenić jako dość eklektyczne. Stanowiły one konglomerat idei, które w różnym stopniu funkcjonowały w niemieckich pracach filozoficzno-politycznych, publikowanych w XIX wieku. Zasługą Ratzla było ich zebranie i uporządkowanie, a następnie na tej podstawie opracowanie spójnej, komplementarnej teorii wyjaśniającej. Inspiracją dla Ratzla były dzieła z zakresu geografii, historii, filozofii i socjologii oraz niemiecka literatura romantyczna głosząca potrzebę

utworzenia wielkiego państwa jednoczącego wszystkich Niemców (*Nationalstaat*). Miał to być cel pośredni do powołania wielkiego mocarstwa narodu niemieckiego dominującego w Europie (*Machtstaat*).

Będąc z zamiłowania i profesji geografem Ratzel uwypuklił w tej wielkiej wizji rolę czynnika przestrzeni. Był przekonany, że warunki geograficzne oraz sytuacja demograficzna Niemiec stanowią wystarczającą przesłankę do uformowania w przyszłości wielkiego państwa niemieckiego. Drogą do zrealizowania tego zadania jest ekspansja przestrzenna. Wymaga to odpowiedniego przygotowania ideowego, politycznego i militarnego, uzasadnionego racjonalnymi argumentami. Nie może być improwizacji i przypadkowości. Wszystko powinno być perfekcyjnie zorganizowane i zakończyć się ostatecznym powodzeniem, czyli utworzeniem mocarstwowych Niemiec w dogodnych strategicznych granicach politycznych. Był przekonany, że wiedza zawarta w jego książce o geografii politycznej będzie pomocna w tym przedsięwzięciu, nie mającym sensownej alternatywy. W przyszłości okazało się, że był to jeden z fałszywych i złowieszczych mitów przełomu XIX i XX wieku, które w efekcie doprowadziły państwo niemieckie do dwukrotnej katastrofy geopolitycznej.

Uwagi końcowe

W ciągu swojego intensywnego życia poświęconego nauce Ratzel stworzył założenia teoretyczno-metodyczne oraz koncepcjonalne nowoczesnej antropogeografii. Zatraciła ona dzięki niemu charakter opisu środowiska geograficznego, a stała się nauką służącą określeniu przyczyn oraz wszechstronnej analizie wyjaśniającej zjawiska zachodzące we współczesnym świecie. Był uczonym, który na miejsce tradycyjnej geografii preferującej statyczne spojrzenie na otaczającą rzeczywistość ujmował życie człowieka na Ziemi jako proces dynamiczny, zgodny z ewolucyjnymi prawami przyrody. Zdawał sobie sprawę z istniejących współzależności w wymiarze czasu i przestrzeni. Potrafił wykorzystać dorobek biologii, etnografii, antropologii, socjologii i nauk prawno-politycznych.

Następnym wielkim osiągnięciem twórczym były jego prace poświęcone geografii politycznej, w tym książka, która stała się dziełem klasycznym. Mimo upływu z górą 100 lat od jej wydania, nadal budzi zainteresowanie i jest ciągle przypominana. Dzięki inwencji intelektualnej Ratzla pojawiła się nowa dziedzina wiedzy – „geopolityka", która nieustannie jest obiektem kontrowersji naukowych i politycznych. Obie dyscypliny wiedzy różniły się nieznacznie, co wywołało nieporozumienia interpretacyjne. Przyjmuje się, że geografia polityczna pokazuje świat państw, jakimi są one w rzeczywistości, zaś w dziełach geopolitycznych przeważają projekty wizjonerskie polegające na tworzeniu

abstrakcyjnych, a przy tym ideologicznych doktryn politycznych.[33] Są one uzasadniane przesłankami politycznymi, demograficznymi, ekonomicznymi i militarnymi. Uwarunkowane są zawsze konkretną przestrzenią geograficzną. Oba podejścia metodyczne były bliskie Ratzlowi, gdyż dawały mu większą możliwość prezentowania wiedzy geograficznej i poglądów politycznych.

Dorobek twórczy Ratzla jest imponujący, a jego wkład do rozwoju nauk geograficznych – doceniany nawet przez autorów niepodzielających jego światopoglądu politycznego.[34] Był już za życia osobą wpływową w Niemczech, a idee, które głosił były popularne i trafiały do przekonania politykom i wojskowym. Wszelkie jego koncepcje miały charakter deterministyczny. Uzasadniały i usprawiedliwiały bezwzględne normy, którymi kierują się państwa prowadząc politykę zagraniczną. Uważał, że położenie geograficzne oraz zajmowane przez państwo terytorium determinuje jego politykę, zaś walka o przewagę i dominację jest zjawiskiem normalnym, zgodnym z obiektywnymi prawami rozwoju. Naukowe rozważania Ratzla stały się bardzo szybko atrakcyjne i aktualne politycznie. Trafiły na odpowiedni moment historyczny. Posłużyły jako racjonalne uzasadnienie prowadzenia polityki imperialnej oraz roszczeń terytorialnych przez Cesarstwo Niemieckie.

Ideologia Ratzla została niestety także zbrodniczo wykorzystana w hitlerowskich Niemczech, przy formułowaniu programów rasistowskich i imperialistycznych. Stało się to wiele lat po śmierci twórcy, więc nie mógł tego przewidzieć. To go jednak nie usprawiedliwia. Bez wątpienia był zwolennikiem ekspansji Niemiec i nie ukrywał swego poparcia dla polityki podbojów terytorialnych. Wielokrotnie twierdził, że państwo stanowi biologiczny „żywy organizm" więc musi się powiększać przestrzennie kosztem swoich sąsiadów, zaś walka o *Lebensraum* jest obowiązkiem narodu niemieckiego.[35] Był więc twórcą niemoralnej doktryny geopolitycznej, która zaważyła na dziejach Europy pierwszej połowy XX wieku. Trzeba o tym pamiętać wspominając postać tego wielkiego geografa niemieckiego. Z drugiej jednak strony pozostawił wielki dorobek naukowy, liczący kilkadziesiąt tysięcy stron o nieprzemijającej wartości faktograficznej i merytorycznej. Otworzył nowe horyzonty badawcze.

---

[33] W aktualnym słowniku terminologicznym geografię polityczną zdefiniowano jako dziedzinę geografii badającą związki działalności politycznej człowieka z przestrzenią geograficzną, zaś geopolitykę – jako naukę o charakterze interdyscyplinarnym badająca zależności między wpływem czynników geograficznych i historycznych na powstanie i funkcjonowanie państw (Sykulski, 2009, s. 30-31).

[34] Wybitny geograf amerykański, o poglądach liberalnych i postępowych, w swojej znanej książce poświęconej twórcom współczesnej geografii ocenił Ratzla następująco: „There is no doubt that Friedrich Ratzel has been the greatest single contributor to the development of the Geography of Man" (Jest rzeczą niewątpliwą, iż Friedrich Ratzel był w pojedynkę twórcą największego wkładu w rozwój geografii człowieka) (Dickinson, 1969, s. 64).

[35] Znana jest wypowiedź Ratzla: „My potrzebujemy dużo więcej przestrzeni aniżeli inne narody, ponieważ jesteśmy przez nasze położenie geograficzne wciśnięci między Słowian i narody romańskie". Cytat pochodzi z jego artykułu pt. *Erdenmacht und Völkerschicksal* (Maciejewski, 1985, s. 237).

Słusznie jest uważany za twórcę nowoczesnej geografii człowieka oraz dwóch bliskich sobie dyscyplin naukowych: geografii politycznej oraz geopolityki.

Piśmiennictwo / References

Adler E., 1965, *Johann Gottfried Herder i oświecenie niemieckie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Babicz J., 1962, *Nauka o ludach Fryderyka Ratzla*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław.

Baczwarow M., Suliborski A., 2003, *Kompendium wiedzy o geografii politycznej i geopolityce. Terminologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Czubiński A., 1980, *Rozwój poczucia narodowego i dążeń do zjednoczenia narodowego w krajach niemieckich w dobie kapitalizmu (1776-1945)*, [w:] *Pojęcie "Volk" i "Nation" w historii Niemiec*, red. A. Czubiński, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań, s. 46-79.

Dickinson R.E., 1969, *The Makers of Modern Geography*, Friedrich A. Praeger, New York.

Eberhardt P., 2005, *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy"*, Przegląd Geograficzny, 77, 4, s. 453-484.

Eberhardt P., 2008, *Geneza i rozwój niemieckiej doktryny Lebensraumu*, Przegląd Geograficzny, 80, 2, s. 175-196, Warszawa.

Eberhardt P., 2011, *Prekursorzy niemieckiej geopolityki*, Przegląd Geograficzny, 83, 4, s. 453-482.

Macała J., 2011, *Raumsinn jako kategoria w klasycznej polityce niemieckiej*, [w:] *Więzi i dylematy egzystencjalne*, red. E. Bartkowiak, A. Dobrychłop, P. Prufer, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra, s. 241-251.

Maciejewski M., 1985, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej. O źródłach i początkach nazizmu 1919-1924*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa-Wrocław.

Moczulski L., 1999, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Bellona, Warszawa.

Nowakowski S., 1934-1936, *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych*, Nakładem Trzaski, Everta i Michalskiego Sp. Akc., Warszawa.

Olszewski H., 1980, *„Volk" w ideologii nazizmu*, [w:] *Pojęcie "Volk" i "Nation" w historii Niemiec*, red. A. Czubiński, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań.

Otok S., 2003, *Geografia polityczna. Geopolityka – państwo – ekopolityka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

Pojęcie "Volk" i "Nation" w historii Niemiec, 1980, red. A. Czubiński, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań.

Potulski J., 2010, *Wprowadzenie do geopolityki,* Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.

Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej, 2000, *Wybór i opracowanie*, A. Wolff-Powęska, E. Schultz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań.

Ratzel F., 1869, *Sein und Werden der organischen Welt. Eine populäre Schöpfungsgeschichte*, Gebhardt und Reisland, Leipzig.

Ratzel F., 1873-1874, *Wandertage eines Naturforschers*, T. 1. *Zoologische Briefe vom Mittelmeer. Briefe aus Süditalien*; T. 2. *Schilderungen aus Siebenbürgen und den Alpen*, F.A. Brockhaus, Leipzig.

Ratzel F., 1874, *Die Vorgeschichte des europäischen Menchen*, R. Oldenbourg, Munich.

Ratzel F., 1876a, *Die chineische Auswanderung. Ein Beitrag zur Kultur – und Handelsgeographie*, J.U. Kerns Verlag, Breslau.
Ratzel F., 1876b, *Städte und Kulturbilder aus Nordamerika*, F. Brockahus, Leipzig.
Ratzel F., 1878, 1880, *Die Vereinigten Staaten von Nordamerika*, T. 1. *Physikalische Geographie und Naturcharakter*, T. 2. *Kulturgeographie der Vereinigten Staaten von Nordamerika*, R. Oldenbourg, Munich.
Ratzel F., 1878, *Aus Mexiko. Reiseskizzen aus den Jahren 1874 und 1875*, J.U. Kerns Verlag, Breslau.
Ratzel F., 1881, *Die Erde, in 24 gemeinverständlichen Vorträgen über allgemeine Erdkunde. Ein geographisches Lesebuch*, J. Engelhorn, Stuttgart.
Ratzel F., 1882, *Anthropo- Geographie oder Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, J. Engelhorn, Stuttgart.
Ratzel F., 1885, 1886, 1888, *Völkerkunde*, T. 1. *Die Naturvölker Afrikas*, T. 2. *Die Naturvölker Ozeaniens, Amerikas und Asiens*, T. 3. *Die Kulturvölker der Alten und Neuen Welt*, Bibliographisches Institut, Leipzig.
Ratzel F., 1891, *Anthropogeographie*. 2. Teil, *Die geographische Verbreitung des Menschen*, J. Engelborn, Stuttgart.
Ratzel F., 1893, *Die Vereinigten Staaten von Amerika*, Bd. II, *Politische Geographie der Vereinigten Staaten von Amerika unter besonders Berücksichtigung der natürlichen Bedingungen und wirtschaftlichen Verhältnisse*, R. Oldenbourg, Munich.
Ratzel F., 1896, *Die Gesetze des raumlichen Wachtums des Staaten: ein Beitrag zur wissenschaftlischen politischen*, Petermanns Geographische Mitteilungen, 42, Gotha, s. 97-107.
Ratzel F., 1897, *Politische Geographie*, R. Oldenbourg, Munich und Leipzig.
Ratzel F., 1898, *Deutschland. Einführung in die Heimatkunde*, F.W. Grunow, Leipzig.
Ratzel F., 1899, *Anthropogeographie*, t. 1: *Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, J. Engelhorn, Sttutgart.
Ratzel F., 1899, *Beiträge zur Geographie des mittleren Deutschlands*, Duncker and Humbold, Leipzig.
Ratzel F., 1901-1902, *Die Erde und das Leben. Eine vergleichende Erdkunde*, Bibliographisches Institut, Leipzig.
Ratzel F., 1903, *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Kriges*, R. Oldenbourg, Munich und Berlin.
Ratzel F., 1904, *Nationalitäten und Rassen*, Türmer – Jahrbuch, Stuttgart, s. 43-77.
Ratzel F., 1906, *Ziemlja i żizn'*, T. I, T. II, Izdanije Akcjonnoe Obščestvo Brokgauz Efron, Sankt Peterburg.
Ratzel F., 2000, *Geografia polityczna*, [w:] *Przestrzeń i polityka z dziejów niemieckiej myśli politycznej*, Wybór i opracowanie: A. Wolff-Powęska, E. Schulz, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, s. 227-251.
Rykiel Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
Schulz H.D., 2000, *Die deutsche Geographie im 19. Jahrhundert und Lahore Friedrich Ratzel*, [w:] *Geopolityk, Grenzgange im Zeitgerst. 1.1: 1890 bis 1945*, I.Diekmann, P. Kruger, J.H. Schoeps, Potsdam, s. 39-84.
Sykulski L., 2009, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
Sykulski L., 2011, *Geopolityka, czyli pochwała realizmu*, Szkice. Teorie poznawcze, Warszawska Firma Wydawnicza, Warszawa.

Wanklyn H., 1961, *Friedrich Ratzel. A Biographical Memoir and Bibliography*, At the University Press, Cambridge.
Wolff-Powęska A., 1979, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Instytut Zachodni, Poznań.

[Wpłynęło: kwiecień 2014 r.]

PIOTR EBERHARDT

FRIEDRICH RATZEL'S VIEWS ON HUMAN GEOGRAPHY AND GEOPOLITICS

This paper presents the creative achievements of Friedrich Ratzel – an outstanding German geographer commonly considered the world pioneer of political geography and geopolitics. Ratzel's life and scientific achievements are presented first, and it is noted how his scientific work extend to several dozen books, devoted mainly to regional geography perceived on different territorial scales. It is recalled that Ratzel was the follower and heir to such great German geographers as J. Herder, K. Ritter and M. Wagner. His scientific worldview was also strongly influenced by the concepts of Ch. Darwin, H. Spencer, A. Comte and E. A. Haeckel. The remainder of the paper comprises two parts – a consideration of Ratzel's views in matters of human geography, and then an assessment of his contribution to matters of political geography, which turned into geopolitics, under the intellectual inspiration of Ratzel. As achievements in the domain of human geography are presented, attention is also paid to Ratzel's injection into explanations of the relations characterising human communities of both biological principles and deterministic factors. In his opinion, the development of human societies resembled nature in that a struggle for life took place, generating a form of natural selection that ensured the elimination of weaker organisms less adapted to the geographical, social and political environment. Another explanatory concept, which played an important cognitive role, was the Wagnerian theory of migrations, adopted by Ratzel.

The analysis of the views of Ratzel on human geography seeks to emphasise the interdisciplinary nature of those views, with their connections to biology, sociology, ethnography, demography and statistics.

The second part of the paper is then devoted to the scientific contribution made by Ratzel to the appearance of the new scientific discipline that geopolitics became. The basis for his reasoning was the proposition that the state and the nation, like a living organism, undergoes successive phases of development, from simple forms towards more complex ones. This development takes place in the framework of confrontations and military struggles for domination and living space (*Lebensraum*). Starting from these conceptual prerequisites, Ratzel considered his contemporary international situation and construed the image of future, probable political processes in the world.

The presentation of Ratzel's views stresses how use was later made of these in the formulation of German imperial plans and territorial annexation programs. However, as this phase characterised a period after Ratzel's death, he cannot be held responsible for the extreme uses to which his ideas were put. Nevertheless, even with an overall positive assessment of the scientific achievements of Ratzel, substantive analysis and evaluation of this controversial issue could not be avoided.

http://rcin.org.pl